

Наталія Макаренко

МАКАРЕНКО Наталія Геннадіївна — кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри філософії гуманітарних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія та філософія історії, філософія політики.

ВІЙНА ЯК ПАРАДИГМА ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО КОНФЛІКТУ: НА ПРИКЛАДАХ КОНЦЕПЦІЙ ДІАЛЕКТИЧНОЇ ТЕОРІЇ КОНФЛІКТУ І КОНФЛІКТНОГО ФУНКЦІОНАЛІЗМУ

Дослідження конфліктів належить до галузей соціальної науки, які найбільш динамічно розвиваються сьогодні. Конфлікт є справді міждисциплінарним предметом дослідження філософії, соціології, психології, політології, права, педагогіки, військової науки, математики, економіки тощо... Це пов'язується з впливом соціальних факторів на зростання конфліктності в усіх сферах суспільного життя та взаємодії людей. Інтерес до феноменології конфлікту не є похідним або тимчасовим, тому що він відіграє особливу роль у міжнародному житті на сучасному етапі. Зникнення військового протистояння Заходу і Сходу зумовило висунення на авансцену багатьох нових протиріч: розширення зони збройних конфліктів, відносини залежності, тиску, примусу і насилля одних держав і народів над іншими. В останнє десятиріччя число конфліктів, які виникають у зв'язку з отриманням автономії і незалежності перевищило кількість конфліктів, пов'язаних з вибором політичної системи або уряду. На сучасному етапі актуальним є положення, яке визначив О. Капто. Він вважає, що війну «недостатньо розглядати тільки як продовження політики іншими засобами (Клаузевіц), її необхідно розуміти як ситуацію соціального конфлікту, який відповідно і повинен вирішуватися соціальними засобами і методами» [1, с.143]. Саме аналіз війни як соціального конфлікту і є метою нашого дослідження.

Ступінь розробленості цієї теми, враховуючи реалії новітнього часу, є недостатнім. Концептуальні основи в розробку зазначених проблем внесли К. Маркс, А. Токвіль, Г. Зімел, Р. Дарендорф, Д. Бел, К. Боулдінг, Е. Нордлінжер, С. Хантінгтон, Ф. Фукуяма, Г. Енценсбергер.

Військові аспекти соціальних конфліктів розглядаються такими сучасними вітчизняними дослідниками: Н.Н. Мокляк, Г.Н. Перепелица, С.А. Фареник та інші.

Підґрунтям «теорії конфлікту» була ідея постійної зміни суспільства, а сама теорія була сформульована на протигагу «теорії рівноваги». Саме в роботах К. Маркса досліджувалась діалектика розвитку суспільства і закономірного виникнення конфліктів (боротьба між класами). Теорія К. Маркса привернула увагу багатьох науковців. Цікавим з точки зору теорії конфлікту в соціальній системі є аналіз ключових тез К. Маркса Дж. Тернером у книзі «Структура соціологічної теорії»: «Чим більше підлеглі сегменти системи усвідомлюють свої колективні інтереси, чим більше вони сумніваються в законності розподілу дефіцитних ресурсів, тим більш вірогідно, що вони повинні будуть разом вступити у відкритий конфлікт з домінуючими сегментами системи» [2, с.129].

Г. Зімел, як і К. Маркс, вважав, що конфлікт у суспільстві є неминучим. Так, у роботі «Криза культури» він підкреслював: «Нам протистоять незчисленні об'єктивації духа, твори мистецтва та соціальні норми, інститути та пізнання, подібно царству, яке керується власними законами, яке зазіхає на те, щоб стати змістом та нормою іншого індивідуального існування, яке по суті не знає, що з ним робити, і часто сприймає їх як тягар та сили, які йому протистоять» [3, с.490]. Ця теза включає в предмет його дослідження, окрім класової боротьби, більш широке коло різноманітних конфліктних явищ. Саме Г. Зімел одним з перших визнав, що основною формою конфліктів є конфлікт між індивідом та суспільством. Він вірив у позитивні можливості конфлікту, який, на його думку, може привести до соціальної інтеграції та посилення соціальної згуртованості. Таким чином, соціальний конфлікт може виконувати функцію збереження соціальних відносин і соціальних систем. Саме Г. Зімел заклав основи

конфліктного функціоналізму. Цікаво, що наприкінці ХХ століття С. Хантінгтон підкреслив повсюдність конфлікту. Він зазначав: «людині властива ненависть. Для самовизначення і мотивації людям необхідні вороги: конкуренти в бізнесі, суперники в досягненнях, опоненти в політиці. Природно, що люди не довіряють тим, хто відрізняється від них і має можливість завдати їм шкоди, і бачать в них загрозу. Вирішення одного конфлікту і зникнення одного ворога породжує особисті, суспільні і політичні сили, які дають поштовх до нових конфліктів» [4, с.193-194].

Однак не менш цікавим аспектом теорії Г. Зімеля є проблеми, викладені в роботі «Людина як ворог». Вирішуючи парадигму відношення «Я» і «Ти», «Свій» і «Чужий», він підкреслює, що два роди спільнот треба прийняти до уваги як фундамент особливо гострого антагонізму: *спільність якостей та спільність, завдяки включенню в єдиний соціальний зв'язок*. Люди, у яких багато спільного, часто більш несправедливо ображають одне одного, ніж зовсім чужі одне одному люди. Звідси — сімейні конфлікти з приводу найменших дрібниць. Саме з чужими, з ким не об'єднують ні загальні якості, ні інтереси, люди протистоять об'єктивно, приховуючи особистість у шкаралупу стриманості, тому окремі відмінності не так легко стають домінантою конфліктної поведінки людини. З абсолютно чужими стикаються лише в тих точках, де можливі окремі переговори або збіг інтересів. Саме цим і обмежується протікання конфліктів. Якщо люди, які одного разу стають пов'язаними між собою сімейними узами (наприклад, чоловік і жінка, батьки і діти, брати і сестри, інша рідня) або живуть в одній країні, на одній території, вони звикають всю тональність свого буття та чуттєвість віддавати тому, до кого вони в цей момент звертаються. Інакше вони і в суперечку привносять надлишкові акценти, свого роду периферію, через що суперечка переростає сам привід для неї та межі свого об'єктивного значення та веде до роздвоєння особистості, загострення конфліктної ситуації. Наприклад, кількість і жорстокість злочинів, скоєних у сім'ї, на порядок вища ніж між незнайомими, громадянські війни та збройні конфлікти міжнародного характеру завжди відзначалися дослідниками як такі, що проходять з надмірною жорстокістю і великою кількістю загиблих та поранених. Цього можна уникнути на вищому шаблі духовної освіти, при формуванні гармонійної особистості або на рівні окремої країни — найвищого розвитку демократії. Стосунки гармонійних особистостей та країн мають ту перевагу, що саме в конфлікті усвідомлюють, що він настільки незначний в порівнянні із силами, які їх об'єднують.

«Особистість, зазначає Г. Земель, навіть тоді, коли не зазнає нападу, лише реагуючи на самовираження інших, здатна утверджувати себе інакше, ніж як через опозицію, що перший інстинкт, за допомогою якого вона себе стверджує, є заперечення іншого» [5, с.115]. У цілому складається враження, що люди ніколи не любили одне одного за речі настільки маленькі та незначні, як ті, через які один одного ненавидять. Цю ж думку підкреслює і К. Гаджиев у роботі «Політична філософія». На його думку, «війни і конфлікти були і будуть найбільш спустошувачими не стільки на розломах цивілізацій або між різними цивілізаціями, скільки в межах однієї і тієї ж цивілізації, однієї і тієї ж країни, одного і того ж народу, між сусідами, часто близькими по крові, культурі, мові» [6, с.461]. Знову повертаючись до Г. Зімеля, К. Гаджиев погоджується з ним з приводу того, що «на підґрунті родинної спільноти виникає більш сильний антагонізм, ніж між чужими. Взаємна ненависть маленьких сусідніх держав, у яких вся картина світу, локальні зв'язки й інтереси певним чином дуже схожі і часто повинні навіть збігатись, часто найбільш пристрасна й непримиренна, ніж між великими націями, які у просторі і за суттю зовсім чужі одне одній» [5]. Наприклад, внутрішньогрецька Пелопоннеська війна, що велася під час довготривалих греко-перських війн, яку описував Фукидід, велася з меншою жорстокістю і лютістю, ніж війна з персами. Особливою жорстокістю характеризуються громадянські війни. За підрахунками німецьких дослідників, за період з 1945 по 1985 рік у світі відбулося 160 збройних конфліктів, з яких 151 припадає на країни третього світу. За їх підрахунками, за цей період тільки 26 днів світ був вільний від будь-якого збройного конфлікту [7, с.505].

Р. Дарендорф продовжив традицію К. Маркса щодо діалектичної теорії конфліктів. За ним, соціальний конфлікт завжди існував у суспільстві в силу неминучої різниці інтересів. Однак у

постіндустріальному суспільстві він зміщується з площини економічних інтересів, відносин власності у площину відносин панування — підкорення та перерозподілу влади. У центрі уваги Р. Дарендорфа — питання виникнення конфліктів, фактори, які визначають їх гостроту, наслідки, можливості управління конфліктами та форми їх вирішення тощо. Зупинимось на цих проблемах докладніше.

У роботі «Елементи теорії соціального конфлікту» першим етапом виявлення конфлікту є, за Р. Дарендорфом, вихідний стан структури, тобто виявлення каузального фону певного конфлікту. При цьому виокремлюється два агрегати соціальних позицій — «обидві сторони» фронту конфлікту. Ці представники соціальних позицій не є поки що в певному сенсі соціальною групою; вони є квазі-групою, тобто виявлення множини позицій та інтересів представників такої групи, які їх об'єднують, не потребують їхнього усвідомлення. Належність до агрегату у формі квазі-групи передбачає очікування її представниками захисту певних інтересів. На цьому етапі від латентних інтересів в квазі-групах можуть бути певні відходи, або відхилення.

Другий етап розвитку конфлікту полягає в безпосередній кристалізації, тобто усвідомленні латентних інтересів, організації квазі-груп у фактичні угруповання. Кожний соціальний конфлікт прагне до зовнішнього виявлення. «Організація» груп інтересів є процесом маніфестації, виявлення інтересів квазі-групами. За часом це невеликий проміжок часу. При цьому «організація», маніфестації інтересів не є тотожними «класовому конфлікту», «конфлікту ролей» або конфлікту в галузі міжнародних відносин. У випадку «класового конфлікту» — це створення політичної партії, у випадку міжнародних відносин — це експлікація, виявлення конфлікту. При «рольовому конфлікті» про організацію інтересів можна казати тільки в переносному значенні слова [8, с.144].

Конфлікт завжди прагне до кристалізації та артикуляції. Цей процес відбувається за наявності певних умов. У випадку класових конфліктів, конфліктів з приводу пропорційного представництва і конфліктів, пов'язаних з меншинами, ними є «умови організації». Прояв конфліктів відбувається за допомогою *технічних* (особистісних, ідеологічних, матеріальних), *соціальних* (систематизація, рекрутування, комунікація) і *політичних* (свобода коаліцій) умов. При відсутності деяких або всіх цих умов конфлікти залишаються латентними, пороговими, не перестаючи існувати. Якщо відсутні політичні умови організації, сама організація стає безпосереднім предметом конфлікту, який унаслідок цього загострюється. Третій етап складається зі змісту самих конфліктів, які сформувалися. У тенденції конфлікти є зіткненням між елементами та сторонами, які характеризуються очевидною ідентичністю: між націями, політичними організаціями тощо. У випадку, якщо така ідентичність ще відсутня, конфлікти певною мірою є неповними. Такі суперечності також представляють інтерес для теорії конфліктів. Однак у цілому кожний конфлікт досягає своєї закінченої форми лише тоді, коли ті елементи, які в ньому беруть участь, з точки зору організації є ідентичними.

Іншим важливим для аналізу динаміки соціальних конфліктів, за Р. Дарендорфом, є вивчення змінних факторів варіабельності соціальних конфліктів, тобто джерело ідентичних конфліктів у різних суспільствах і в різний час не є однаковим. Конфлікти між урядом та коаліцією мають в Угорщині в 1956 році інший вигляд, ніж у Великій Британії, відносини між Німеччиною та Францією в 1960 році інакші, ніж у 1940-м. Такі самі конфлікти в Україні є іншими в 2000 році та на початку 2004 року. Таким чином, форми соціальних конфліктів змінюються, і нам необхідно виявити, з чим пов'язані ці зміни.

Якщо розглядати змінні соціальних конфліктів або межі, в яких вони можуть змінюватися, то Р. Дарендорф виявляє дві найбільш важливі: інтенсивність та насильство. Вони змінюються незалежно одна від одної: не кожний насильницький конфлікт обов'язково є інтенсивним, і навпаки.

Зміна насильства належить до форм прояву соціальних конфліктів. Під нею розуміють засоби, які вибирають сторони, що сперечаються, для того щоб захистити свої інтереси. За шкалою насильства: війна, громадянська війна, загалом збройна боротьба із загрозою для життя учасників, вірогідно визначають один полюс; бесіда, дискусія та переговори за правилами

ввічливості і з відкритою аргументацією — інший. Між ними перебуває більшість більш або менш насильницьких форм зіткнень між групами — страйк, конкуренція, дебати, які проходять запекло, бійка, спроба взаємної омані, загрози, ультиматуми тощо.

Змінна інтенсивності належить до ступеня участі постраждалих та даних конфлікту. Чим більшого значення надають учасники зіткненню, тим воно інтенсивніше (боротьба за головування в футбольному клубі або протистояння Америки та В'єтнаму (результатом якого є шанси на виживання)). Таким чином, інтенсивність означає соціальну важливість певних конфліктів. Отже розширюється та уточнюється визначення конфлікту. Форма зіткнення, яка на звичній мові називається «конфліктом» (таку ж дефініцію має і «класові боротьба») є в окресленому значенні тільки однією з форм більш широкого феномена конфлікту: формою крайнього або надлишкового насильства (а, можливо, також інтенсивності). Р. Дарендорф підсумовує: «Тепер постановка питання змінюється на більш продуктивну: при яких умовах соціальні конфлікти набувають більш або менш насильницьку, більш або менш інтенсивну форму? Які фактори можуть впливати на інтенсивність і насильство в конфлікті? На чому, таким чином базується варіабельність соціальних конфліктів стосовно виокремлених тут змінних?» [8, с.149].

Перша група факторів — *умови організації конфліктних груп, або маніфестація конфліктів*. Повна маніфестація конфліктів, на думку Р. Дарендорфа, є кроком до їх послаблення. Більшість зіткнень набувають вищого ступеня інтенсивності та насильства тоді, коли одна зі сторін здатна до організації, є соціальні, технічні умови (про які йшлося вище), але організація заборонена і, таким чином, відсутні політичні умови. Історично прикладами цього є конфлікти як з історії міжнародних відносин (партизанські війни), так і конфлікти всередині суспільства (індустріальні конфлікти щодо легалізації професійних спілок). Завжди найбільш небезпечним є конфлікт, який до кінця не зрозумілий, частково явний, який виявляється в революційних або квазіреволюційних вибухах.

Друга група факторів стосовно інтенсивності конфліктів — це *фактори соціальної мобільності* в тому сенсі, в якому можлива мобільність — перш за все між сторонами, які перебувають у стані боротьби. Чим сильніше одиничне прив'язане до своєї суспільної позиції, тим інтенсивнішими стають конфлікти, які виростають з цієї позиції, тим з більшою неминучістю учасники прив'язані до конфлікту. Виходячи з цього, можна висунути тезу, що конфлікти на основі вікових та статевих відмінностей завжди інтенсивніші, ніж на основі професійних відмінностей, або що, як правило, конфесійні зіткнення інтенсивніші, ніж регіональні. Вертикальна і горизонтальна мобільність, перехід в інший прошарок та міграція завжди сприяють зниженню інтенсивності конфлікту.

Наступна група факторів, які впливають на інтенсивність конфліктів, є так званий *соціальний плюралізм* (з назвою можна сперечатися), а точніше — нашарування або розподіл соціальних структурних галузей. При нашаруванні різних соціальних галузей кожний конфлікт означає боротьбу за все; здійснення економічних вимог повинно змінити політичні відносини.

Ці три групи факторів можна доповнити ще однією, яка торкається насильства соціальних конфліктів — фактори їх регулювання. І тут виникає важливе питання: чи може придушення як метод вирішення конфліктів бути ефективним. Гіркий досвід революційних рухів підтверджує аморальність та неефективність придушення як вирішення конфліктів. Більш того, зростає їх потенційна злоякісність. На перший погляд, можна сказати, що тільки тоталітарна система фактично є системою придушення. Однак більшість непарламентарських форм держави дуже обережно поєднують придушення та в регулювання конфліктів. Якщо це не відбувається, то кожна суперечність, кожний антагонізм через певний відрізок часу вибухає наднаслідницьким конфліктом.

Таке ж ставлення має бути і до методу «відміни» конфлікту. Під «відміною» тут розуміється будь-яка спроба докорінно ліквідувати протиріччя. Ця спроба завжди оманлива. Соціальні конфлікти, тобто протиріччя, які виникають систематично в соціальній системі, принципово неможливо «розв'язати», тобто остаточно усунути. «Єдність народу» і «безкласове суспільство» — це тільки одні з багатьох проявів придушення конфліктів під видом їх

вирішення. На думку Р. Дарендорфа успішним вирішенням конфліктів є тільки їх регулювання. Цей метод передбачає ряд умов. Для цього потрібно враховувати ряд факторів:

1. Конфлікти повинні визнаватися всіма учасниками як неминучі, більш того, як виправдані та доцільні.

2. Будь-яке втручання в конфлікти повинно обмежуватися регулюванням їх проявів; необхідно відмовитися від спроб усунення їх причин. Мова завжди йде тільки про те, щоб виокремлювати форми їх прояву та використовувати їх варіабельність.

3. Внаслідок того, що конфлікти обов'язково каналізуються, маніфестація конфліктів, наприклад, організація конфліктних груп, є умовою для можливого їх урегулювання [9, с.151].

Іншою умовою регулювання і закінчення конфлікту є зміст угод, в яких чітко зафіксовані цілі супротивників і обговорені моменти майбутнього закінчення боротьби або зменшення тривалості конфлікту. Л. Козер зазначає, що існує тісний зв'язок між закінченням боротьби і специфічними цілями її учасників. Існує вірогідність, що переможець буде уступати свої позиції, для того щоб показати супротивнику, що підписання миру буде для нього більш вигідним, ніж продовження війни. Подібне рішення значно полегшується, якщо вимоги переможця не є надмірними. Так, наприклад, було у випадку російсько-японського конфлікту 1905 року або іспано-американської війни. Як тільки японці зупинили просування росіян на Далекий Схід, їх мета була досягнута і вони змогли дозволити собі першими зробити крок до миру. Аналогічно і США, розбивши іспанській флот і заволодівши Кубою, не були зацікавлені в подальших військових діях проти Іспанії.

Теорію Г. Зімеля продовжує Л. Козер, який аналізує перш за все функції конфліктів у соціальних системах. Позитивні функції, за Л. Козером, зводяться до стимулювання змін, структурування та оформлення групових процесів та утворень, розрядки напруженості, кращого впізнавання та зближення сторін, а також запобігання більш сильних конфліктів. «Внутрішні соціальні конфлікти, які торкаються тільки таких цілей, цінностей і інтересів, які не суперечать прийнятним основам внутрішньогрупових відносин, як правило, носять функціонально-позитивний характер. Такі конфлікти сприяють зміні внутрішньогрупових норм і відносин у відповідності з насущними потребами окремих індивідів або підгруп. Якщо ж протидіючі сторони не поділяють більше тих цінностей, на яких базувалася законність відповідної системи, то внутрішній конфлікт несе в собі загрозу розпаду соціальної структури» [10, с.22-26]. На нашу думку, поряд з проблемою внутрішніх соціальних конфліктів необхідно також розглянути зовнішні, вплив яких на внутрішньогрупову структуру є значним. Групи, які весь час займаються зовнішньою боротьбою, як правило, претендують на абсолютну особисту причетність своїх членів, щоб внутрішній конфлікт привів у дію енергетичний і емоційний потенціал. Такі групи відрізняються нетерпимістю до більш ніж однократного порушення внутрішньої єдності, існує яскраво виражена тенденція до придушення внутрішніх конфліктів.

Розглядаючи проблему класифікації конфліктів, можна дійти висновку, що, крім класифікації на внутрішні і зовнішні конфлікти, їх класифікують згідно зі ступенем їх нормативної регуляції: інституалізовані й абсолютні. Абсолютні соціальні конфлікти відрізняються від інституалізованих (наприклад, війни) тип, що їх метою є не взаємне врегулювання суперечки, а тотальне знищення супротивника, згода сторін зведена до мінімуму, боротьба зупиняється тільки у випадку повного знищення одного або обох суперників. Як зазначає Х. Шпеер, мир, який завершує абсолютну війну, встановлюється вже у відсутності ворога. Абсолютні конфлікти найбільш виснажливі та дорогоцінні, особливо для супротивників, які мають приблизну рівність сил.

Таким чином, до висновків статті можна віднести:

- завершення конфлікту являє собою соціальний процес, який, хоча і зумовлений намірами супротивників, все ж не може бути виведений з них безпосередньо. Ця специфічна подія не належить ні миру, ні війні (подібно до того, як не належить ні одному з берегів річки міст) (Г. Зімель);

- вирішальний внесок у закінчення конфлікту робить не тільки переможець, а й переможений. Війну нав'язує переможець, але мир настає завдяки стороні, яка потерпіла

поразку (Г. Калахан). Тому, щоб зрозуміти мотиви підписання миру, треба прийняти до уваги точку зору переможеного: війна буде тривати до того часу, доки останній не піде на мирову;

- угоди, в яких чітко зафіксовані цілі супротивників і обговорені моменти майбутнього закінчення боротьби, зменшують тривалість конфлікту;

- існує тісний зв'язок між закінченням боротьби і специфічними цілями її учасників. Переможець, вірогідно, буде уступати свої позиції, щоб показати супротивнику, що підписання миру буде для нього більш вигідним, ніж продовження війни;

- різні супротивники мають різну оцінку щодо свого положення або ціни жертви, яка потребується. Оцінка полегшується, якщо є символічний орієнтир, який дозволяє проаналізувати ситуацію. Наприклад, якщо війна локалізована (воєнні дії XVII ст.) то таким орієнтиром може бути штурм фортеці. Якщо таких видимих орієнтирів немає, то завершення конфлікту ускладнюється;

- прагнення сторін до миру може покликатись очевидною неможливістю досягти цілі або непомірною ціною успіху, або, в більш загальній формі, усвідомленням меншої привабливості продовження конфлікту в порівнянні з його мирним закінченням;

- мир як вихід з тупикової ситуації, коли обидва опоненти віддають належне силі одне одного, завжди більш прийнятний, ніж підписаний унаслідок двостороннього виснаження ресурсів.

Література

1. *Канто А.* От культуры войны в Культуре Мира. — М., 2002.
2. *Тернер Дж.* Структура социологической теории. — М., 1985.
3. *Зиммель Г.* Избранное в 2-х т. — М., 1996. — Т.1.
4. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. — М., 2003.
5. *Зиммель Г.* Человек как враг // Социологический журнал. — 1994. — №2.
6. *Гаджиев К.С.* Политическая философия. — М., 1999.
7. *Зиммель Г.* Созерцание жизни. — Избранное. в 2-х т. — М., 1996. — Т.2.
8. *Ferdowsi M.* Regional Conflict in the Third World: Dimensions, Causes, Perspectives // Law and state, 1988. — Vol.38.
9. *Дарендорф Р.* Элементы теории социального конфликта // Социологические исследования. — 1994. — №5.
10. *Козер Л.* Функции социального конфликта. — В. кн. Социальный конфликт: современные исследования. Реферативный сборник. — М., 1991.

Надійшла до редакції 11.02.2005 р.